

Інститут стягнення необґрунтованих активів, перші результати і помилки антикорупційних органів

Богдан СЛОБОДЯН,
радник EQUITY

Запровадження та суть

Інститут визнання необґрунтованих активів в українському законодавстві був запроваджений лише у 2019 році Законом України №263-IX від 31.10.2019 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів». Метою впровадження цього інституту було намагаючись законодавця віднайти актуальні способи боротьби з корупційними правопорушеннями та превенції корупційних ризиків задля збільшення ефективності державної антикорупційної політики.

Цим законом було також внесено зміни до великої кількості нормативно-правових актів: це і поява статті 368-5 у Кримінальному кодексі України, деякі зміни у Кримінальному процесуальному кодексі України, Цивільному процесуальному кодексі України, Законі України «Про судоустрій та статус суддів» тощо.

У міжнародно-правовій площині прийнято розрізняти кілька моделей конфіскації, зокрема проти майна (in rem — буквально «проти речі») та проти особи (in personam). Позови проти майна є «класичними» для інституту цивільної конфіскації. Тобто буквально позов подається проти речі. Позов проти особи (in personam) передбачає пред'явлення позову проти власника певного активу, а сам процес доказування дещо спрощується, оскільки стягнення не ставиться в залежність від кримінального провадження, предикатного злочину та особи власника майна, а тягар доказування законності походження коштів покладається на його власника. Україною ж було впроваджено модель in personam.

Нормативне регулювання

Відповідно до положення ч. 1 ст. 190 ЦПК України, позивачем у справах про визнання необґрунтованими активів і їх стягнення в дохід держави є прокурор Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, який,

власне, і здійснює представництво держави в суді. Щодо виявлення необґрунтованих активів та збору доказів їх необґрунтованості, то така діяльність здійснюється НАБУ і САП, а у визначених законом випадках — ДБР та Офісом Генпрокурора.

На підставах абз. 2 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про Вищий антикорупційний суд», ВАКС визнається єдиним судовим органом, який здатен здійснювати правосуддя як суд першої інстанції у справах про визнання активів необґрунтованими.

Зміст ч. 4 ст. 290 ЦПК України дає можливість чітко окреслити, до кого може бути пред'явлений позов про визнання активів необґрунтованими: по-перше, це публічні службовці (особи, які, будучи особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, набули у власність відповідні активи), по-друге, інші фізичні чи юридичні особи, які набули у власність такі активи за дорученням публічного службовця, або якщо особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, може прямо чи опосередковано вчинити щодо таких активів дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними.

Цікавою також є специфіка предмету (щодо чого може бути пред'явлений цей позов), який чітко встановлено у ч. 2 ст. 290 ЦПК України.

Після аналізу основних нормативних положень українського законодавства виникає вдосталь питань, які стосуються конституційності впровадження такого інституту, результативності його превентивного характеру, допустимих способів і засобів доказування тощо, більшість відповідей на які знаходяться у судовій практиці Вищого антикорупційного суду.

Статистика

Інститут цивільної конфіскації було запроваджено у 2019 році, проте перший позов було скеровано до Вищого антикорупційного суду аж у 2021 році. Станом на зараз ВАКС як суд першої інстанції у цих справах ухвалив п'ять рішень про визнання активів необґрунтованими, з яких три набрали законної сили. З п'яти рішень лише одним повністю відмовлено у задоволенні позову про визнання активів необґрунтованими, двома з них позов задоволено частково.

Судовою практикою сформовано обставини, які підлягають з'ясуванню при вирішенні справи за позовом про визнання активів необґрунтованими (п. 5.6 Рішення Вищого антикорупційного суду від 13.07.2022 у справі №991/366/22):

1 Чи має суб'єкт, який за твердженням позивача набув необґрунтовані активи, статус особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування.

2 Чи поширюються на активи, про необґрунтованість яких стверджує позивач, положення Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів».

3 Чи наявний зв'язок активів, про необґрунтованість яких стверджує позивач, з особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування.

4 Чи відбулося набуття особою активів, про необґрунтованість яких стверджує позивач, в один із способів, передбачених п. 2 ч. 8 ст. 290 ЦПК України.

Важливо зауважити, що тягар доказування в процесі судового розгляду перекладається на відповідача, в якого виникає обов'язок довести законність набуття активу або спростувати зв'язок з цим активом чи його необґрунтованість (презумпція необґрунтованості активів, якою також пронизується така судова практика).

Як на практиці

Антикорупційними органами використовуються стандартні засоби доказування, сукупне дослідження яких на практиці все-таки у більшості випадків доводить наявність причинно-наслідкового зв'язку. Однак можна згадати про Рішення Вищого антикорупційного суду від 21.10.2021 у справі №991/3608/21, яким одноразово було відмовлено позивачу у задоволенні його позовних вимог на підставах того, що відповідач був суб'єктом, який за твердженням позивача набув необґрунтовані активи, проте у нього був відсутній статус особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (особа внесла більшу частину вартості квартири у розмірі 7 644 055,9 грн до 19.12.2018 року — до того, як стала народним депутатом України).

Отже, в теоретичній площині інститут визнання активів необґрунтованими (цивільної конфіскації) є своєрідним аналогом англійського механізму unexplained wealth order, який передбачає арешт та вилучення майна, придбаного за кошти «невідомого походження». Інститут спрямований на боротьбу з легалізацією коштів, одержаних злочинним шляхом та незаконним збагаченням.

Варто відмітити активізацію застосування слідчими органами ст. 209 Кримінального кодексу України (легалізація коштів, одержаних злочинним шляхом) протягом останнього року. В цьому ключі варто очікувати і пошарплення застосування позовів про визнання активів необґрунтованими.

Висновок

Аналіз судової практики щодо цієї категорії справ свідчить, що Вищому антикорупційному суду необхідно сформулювати правозастосовні орієнтири щодо питання тягара доказування в процесі судового розгляду та працювати задля досягнення паритету доказування між позивачем і відповідачем. Також невід'ємною складовою законності проваджень про визнання активів необґрунтованими є дотримання конституційного принципу незворотності дії закону в часі, тобто неможливості поширення Закону України № 263-IX від 31.10.2019 року на правовідносини, які виникли до набрання чинності цим законом.